

1

Een vriendin zoals Rebekka Liebich zou ik waarschijnlijk nooit meer vinden. Ze fronste haar voorhoofd, klemde het puntje van haar tong tussen haar lippen en mikte koelbloedig op het topje van haar linker middelvinger. Heel even zag ik haar aarzelen. Toen prikte ze.

O nee, dacht ik. Nu ben ik aan de beurt!

Voor mijn moeder was het iets vanzelfsprekends dat er van twee vriendinnen altijd eentje was die het voortouw nam – die leidde, *führte* had Mamu eigenlijk willen zeggen, voordat ze zich nog net op tijd gerealiseerd had dat niets wat van het woord *Führer* afgeleid was, binnen ons gezin nog in de mond genomen mocht worden. Zelfs zijn naam werd door ons nooit genoemd. Voor ons was hij enkel de *Fü*.

En ongetwijfeld was mijn moeder zelf, sinds ze kon lopen, degene geweest achter wie de rest aan had mogen rennen – eerst haar vriendinnen, later papa en ik. Maar al op de kleuterschool was het bij Bekka en mij helaas andersom geweest.

Wanneer Bekka vooropliep, kon je alleen maar hopen dat je er zelf door een gelukkig toeval nog onderuit kon komen. Zoals tijdens de laatste keer, toen slechts het onverwachte opduiken van die oude mopperkont Bergmann ervoor gezorgd had dat ik niet vanaf de derde verdieping in een boom had hoeven springen. Bezorgd vroeg ik me dan ook af wat er

– zonder Bekka – vanaf morgen van mij moest terechtkomen. ‘Kom op, doe het dan!’ droeg mijn vriendin me nu op. ‘Of zal ik...?’

Ik stak mijn hand uit en met een bemoedigend knikje legde ze het mes erin. Aan het puntje kleefde nog een druppeltje van haar bloed, een aanblik die mijn knieën week maakte. Nooit had ik gedacht dat Bekka’s moeder, die zachtaardige mevrouw Liebich, zo onverantwoordelijk was dat ze een scherp mes zomaar liet rondslingeren! Ze leek echt geen flauw benul te hebben van de dingen waartoe haar dochter in staat was, wat meteen resulteerde in het feit dat ze dus helaas ook niet op het slimme idee zou komen om af en toe even ter controle haar neus om de hoek van de deur te steken.

Terwijl die deur nota bene al op een kiertje stond. Ik kon de zachte stemmen van de volwassenen in de woonkamer horen – die van de Liebichs en die van mijn eigen ouders, het was tenslotte ook hun laatste avond samen. Maar helaas, enige steun was in geen velden of wegen te bekennen.

‘Ik vind de methode van de oude Germanen eigenlijk wel goed genoeg,’ deed ik nog een laatste zwakke poging om eronderuit te komen.

Bekka zuchtte. ‘Maar wij zijn geen Germanen, Ziska.’

‘Ben ik dan soms wel een vampier?’ protesteerde ik.

Bekka leunde geduldig achterover, haar middelvinger, waarop een drupje bloed glansde, afwachtend omhoog gestoken. Uit ervaring wist ze al dat ze geen moeite hoefde te nemen om te antwoorden, aangezien haar vriendin Ziska uiteindelijk toch wel overstag zou gaan. Dat deed ze tenslotte altijd, niet-waar?

Voor het eerst vroeg ik me af hoe Bekka zich mij zou gaan herinneren – en hoe zorgwekkend het eigenlijk was dat noch

zij, noch ik ook maar een moment onze op handen zijnde scheiding ter discussie gesteld had. Allebei hadden we inmiddels al zoveel anderen gezien, dat we allang begrepen hadden dat het niet meer ging om *of*, maar enkel nog om *wie*, *wanneer* en *waar naartoe*. Maar toch: had niet ten minste één van ons in elk geval een keertje ‘jammer’ moeten zeggen?

Plotseling kon ik me heel goed voorstellen hoe Bekka overmorgen al niet meer aan me zou denken. Hoe ze haar weg zou vervolgen, zonder ook maar één keer een blik achterom te werpen, geconcentreerd op wat er vervolgens ging gebeuren, alsof er nooit een Ziska in haar leven geweest was. Nadat ik vertrokken was, zou ook Bekka niet lang meer hier blijven; zij en haar broer Thomas stonden op de wachtlijst voor een kindertransport naar Engeland, met de bedoeling om hun ouders later na te laten komen.

Dat was typisch Bekka, om nu al zo’n plan te hebben. Mamu en ik waren de laatste paar weken enkel bezig geweest met het verkrijgen van uitreispapieren en het vrij krijgen van papa en nu pas, nu het schip al min of meer startklaar aan de kade lag, realiseerde ik me dat onze toekomst eigenlijk nog één groot vraagteken was.

Het mes weerspiegelde mijn ogen, ik zag eruit als een geschrokken kikker.

‘Ik zal terugtellen vanaf vijf,’ bood Bekka aan.

Bloedzusters, had ze gezegd. De Germanenmethode, waarbij we ons bloed door middel van het kruisen van onze openge-sneden armen met elkaar zouden vermengen, had haar sowieso nooit kunnen overtuigen. Dat wij, wanneer we wilden dat het zou houden, grondiger te werk moesten gaan: zoals de protestanten met het bloed van Christus! De enige keer dat Bekka met mij en mijn ouders meegegaan was naar een kerkdienst had blijkbaar een diepe indruk op haar gemaakt, hoe-

wel ze niet had kunnen nalaten om op te merken dat in de beker, die haar overhandigd was, toch echt alleen maar wijn gezeten had.

‘Vijf, vier, drie, twee...’

Ik fronste mijn voorhoofd, knelde mijn tong tussen mijn lippen en prikte. Wanneer er ook maar een kleine kans was dat onze vriendschap, door het vermengen van ons bloed, een afstand van achtenhalfduizend kilometer zou overleven, dan zou het niet aan mij liggen. Bovendien wilde ik niet dat Bekka zich mij als een lafaard zou herinneren.

Helaas zou noch het prikken, noch de bloeddruppel die Bekka vervolgens vakkundig uit mijn middelvinger perste, veel uitmaken. Onwillekeurig wierp ik opnieuw een hoopvolle, smekende blik op de deur, maar tevergeefs, het gemurmel van de volwassenen klonk nog even indringend en bedrukt, ze waren ons duidelijk vergeten.

‘Dat van mij is alweer bijna gestold,’ zei Bekka, waarna ze de procedure aanmerkelijk versnelde – nog langer aarzelen zou onverantwoord geweest zijn. Bekka’s vinger was nog maar amper voor mijn gezicht verschenen, of mijn mond opende zich al bijna vanzelf, waarna ik een naar metaal smakende substantie op mijn tong voelde, terwijl tegelijkertijd zo enthousiast op mijn eigen vinger gezogen werd, dat ik het tot in mijn tenen voelde. Ik deed mijn best om me groot te houden, maar de tranen sprongen me in de ogen.

Terwijl ik ze weg knipperde, zag ik plotseling Bekka’s oudere broer in de deuropening staan. Thomas was even donker en stil als Bekka blond en uitbundig was, en aan zijn gezichtsuitdrukking te zien toen hij ons daar allebei op de vloer zag zitten – ieder met een vinger van de ander in de mond, ik nog met het mes in de hand – vroeg hij zich af of hij en zijn zusje überhaupt familie van elkaar waren.

Bekka trok haar hand terug en keek hem uitdagend aan. 'Of jullie nog zin in een toetje hebben,' zei Thomas.

Mijn moeder had even getwijfeld of ze de uitnodiging voor het avondeten wel moest aannemen. Bekka's ouders waren in Mamu's ogen behoorlijk arm en omdat ze het altijd zo behendig wisten te verbergen, had ik er pas iets van gemerkt nadat mijn moeder het gezegd had. Eerder was het me nooit zo opgevallen dat de waardevolle tapijten een voor een vervangen werden door bruine, afgetrapte lopers, waardoorheen de vloerplanken te zien waren. Dat, waar eens olieschilderijen gehangen hadden, nu tekeningen van Bekka aan de muur geprikt werden, had ik toegeschreven aan het feit dat ze gewoon haar artistieke talent bewonderden en het verdwijnen van de concertvleugel was in mijn ogen omdat ze gewoon meer ruimte wilden. In plaats van de vleugel stond er nu een gammele piano met rammelende, vergeelde toetsen, die soms minutenlang bleven hangen wanneer Thomas zijn preludes oefende, maar voor mij maakte dat niet uit: wanneer Thomas speelde, klonk elk muziekinstrument even prachtig.

Toen Bekka en ik achter Thomas aan de woonkamer inslenterden, stond er al een kom pudding op tafel met koffie en een alcoholische versnapering voor de volwassenen. Mamu vroeg uit louter gewoonte: 'En, wat hebben jullie allemaal uitgespookt?'

'Reisvoorbereidingen,' antwoordde Bekka en verbaasd realiseerde ik me dat ik me daadwerkelijk *voorbereid* begon te voelen! Mijn vertrek kon Bekka toch ook niet helemaal onverschillig laten, aangezien zij het immers geweest was die erop had gestaan dat we als bloedzusters uit elkaar zouden gaan, voor altijd verbonden door een heilig ritueel. Een piepklein deel van Bekka was op dat moment onderweg door mijn li-

chaam, liet hier wat moed achter, daar een spoortje vastberadenheid en ergens anders misschien wel de basis voor een plan. Voor het eerst sinds onze koffers verzegeld waren – zodat we niet op het idee konden komen om op het laatste moment nog waardevolle spullen het land uit te smokkelen – voelde ik me klaar voor vertrek.

Meneer Liebich schudde zijn hoofd. ‘Niemand kan voorbereid zijn op *dat daar*,’ beweerde hij, nadat de pudding verdeeld was. ‘Begrijp me niet verkeerd: ik weet dat er geen andere mogelijkheid is. Maar China is toch nog altijd in oorlog met Japan?’

‘Dat klopt, maar de buitenlanders in de internationale sector lopen geen gevaar. Het is extraterritoriaal gebied, vergelijkbaar met een buitenlandse ambassade, en Japan erkent dat ook. De Britten en Amerikanen hebben het er voor het zeggen. Er is blijkbaar ook een Franse sector, met dezelfde rechten.’

‘En waarvan denken jullie daar te gaan leven?’

‘Waarvan moeten we hier leven?’ antwoordde papa. ‘Ik mag niet meer werken – net als u immers, al jaren niet meer. Ergens anders hebben ze misschien nog wel behoefte aan advocaten.’

‘Bovendien ben ik er ook nog,’ viel Mamu hem bij. ‘Voor ons huwelijk heb ik mijn steno- en typediploma gehaald en vergeet niet dat we ook onze container nog hebben!’

Ze boog zich naar voren. ‘Terwijl wij hier zitten te praten,’ vertrouwde ze mevrouw Liebich toe, ‘is onze container vol meubels, tapijten, serviesgoed en beddengoed al onderweg naar Genua. Alles, wat we na de pogrom uit onze woning hebben kunnen redden, gaat mee op het schip! Daar in China schijnen die spullen een vermogen waard te zijn.’

Mevrouw Liebichs mond vormde zich tot een verbaasd ‘O!’

‘Mijn Meissen-porselein zit er helaas niet meer bij,’ ging Mamu

verder. ‘Wat heel gebleven is, hebben ze in beslag genomen, dat tuig. De sieraden tegen een spotprijs weg geroofd, onze rekeningen geblokkeerd... Tien rijksmark mogen we per persoon meenemen, tien rijksmark! Maar we zullen ze eens wat laten zien, dat zweer ik. Mijn familie zal niet hoeven bedelen!’ Ze merkte dat haar hand zich tot een vuist gebald had en liet hem verlegen in haar schoot vallen, waarna ze er met haar andere hand overheen streek.

‘Wanneer iemand het redt, dan zijn jullie het wel,’ zei mevrouw Liebich troostend.

Angstig antwoordde Mamu: ‘Als we de grens maar eenmaal over zijn!’ waarbij ze voor zo ongeveer de twintigste keer een blik op de staande klok wierp. Die stond op half tien, ver voorbij de bedtijd van zowel Bekka als mij, maar ik wist dat dit niet de reden was waarom Mamu al de hele avond de tijd in de gaten hield.

‘En jullie?’ vroeg papa.

Bekka’s moeder kromp zichtbaar een beetje in elkaar. En Mamu ook, want wanneer een gezin te weinig geld bezat om zichzelf in veiligheid te brengen, dan vermeed je dat thema meestal liever – tenzij je in de positie was om te helpen. Mamu had mij al uitgelegd dat, zelfs wanneer ons eigen spaargeld niet helemaal was opgegaan aan de rijksvluchtbelasting, eerst mijn tante en haar gezin aan de beurt geweest zouden zijn.

Het was meneer Liebich die antwoordde: ‘De kinderen gaan naar Engeland. Dat is het belangrijkste.’

‘Behalve dan dat we jullie laten nakomen, bedoel je,’ zei Bekka meteen. ‘Ik heb al een brief aan Silke Weinstein geschreven. Zij heeft vanuit Engeland voor een werkvergunning voor haar ouders gezorgd en kan mij dus precies vertellen hoe je dat moet aanpakken.’

‘Dat is jou vast wel toevertrouwd,’ antwoordde Mamu glim-

lachend, waarop Bekka, die mijn moeder adoreerde, van vreugde begon te blozen en meneer Liebich zijn rug rechtte. ‘Wat er ook gebeurt,’ zei hij, ‘laten we vooral niet de moed verliezen. We gaan gewoon verder en vinden wel een weg. Uiteindelijk breken er vast wel weer betere tijden aan – dat is altijd zo geweest,’ voegde hij er duidelijk zachter aan toe.

‘Amen,’ hoorde ik Mamu murmelen.

Het klonk als een sein om op te breken en werd blijkbaar ook zo opgevat, aangezien meneer Liebich zich over de knieën wreef en mevrouw Liebich met een hand de kruimels van de tafel bij elkaar begon te veggen. Maar omdat mijn ouders van tevoren met elkaar afgesproken hadden dat ze in geen geval voor tien uur zouden vertrekken, ontstond er een ongemakkelijke stilte.

‘Thomas, waarom speel je niet even iets voor ons?’ vroeg mevrouw Liebich ten slotte, terwijl ze weer achterover leunde.

Zo hoefde niemand te praten over dingen waar ze het liefst niet eens aan zouden denken en werd deze laatste avond van ons oude leven begeleid door etudes van Chopin, en wierp de lamp boven op de piano schaduwen door de kamer, waardoor het leek alsof die wiegde op de muziek. Hij had best een wat vrolijkere melodie kunnen uitzoeken, dacht ik, terwijl de volwassenen heimelijk een traantje wegpinkten. Ik begreep dat Bekka’s broer in gedachten bij de niet uitgesproken woorden was, en nog lang niet bij het afscheid.

Bekka zat naast hem op de pianokruk om de bladzijdes om te slaan. Ook zij had ooit pianoles gehad, maar toen ze gemerkt had dat haar talent niet kon tippen aan dat van Thomas, had ze er al gauw de brui aan gegeven. Gelukkig waren wij twee nooit elkaars concurrenten geweest; behalve met hardlopen was ik nergens echt goed in.

Dat was mijn laatste beeld van hen: hun hoofden dicht bij

elkaar, aandachtig, luisterend, en Bekka's vlecht, die langs Thomas' schouder streek, telkens wanneer ze zich naar de bladmuziek boog. Plotseling had ik de behoefte om elk detail precies te onthouden, maar hoe meer ik in me opnam – het vertrouwde beeld van enkele plukken haar die zich in de loop van de avond uit Bekka's vlecht losgemaakt hadden, de trots op mevrouw Liebichs gezicht, meneer Liebichs beslagen bril – hoe onbegrijpelijker het naderende afscheid werd, terwijl ik juist gedacht had dat ik eindelijk een beetje aan de gedachte gewend geraakt was. In dit huis was ik altijd welkom geweest, op deze eettafel was zo vaak een extra bord voor mij neergezet. In deze woning had ik nooit iets gemerkt van armoede, omdat het er altijd warm, liefdevol en vrolijk aan toegegaan was.

Behalve dan *daarna*, natuurlijk. Sinds de pogrom in november was het nergens in de stad meer warm en vrolijk; het zat in de dakgoten, tussen de stoeptegels, het was als een soort voorbode van een nieuw jaargetijde, dat niet op de kalender stond. Slechts één ding was nog onbegrijpelijker dan het vertrek: het achterlaten van de familie Liebich, en plotseling zag ik vreselijk op tegen het afscheid, mijn voorhoofd voelde koud aan, elk haartje op mijn armen richtte zich op in protest.

Eindelijk kwam Thomas tot inzicht en speelde een lichtere, vrolijkere melodie, die nog lang in mijn hoofd zou blijven hangen.

Toen we al in de deuropening stonden sprak meneer Liebich nog een reiszegen uit, wat mijn ouders een beetje in verlegenheid bracht. De hele avond hadden de Liebichs tactvol het feit genegeerd dat wij tot de *gedoopten* behoorden: Joden, die eigenlijk geen Joden meer waren. Nu zei mevrouw Liebich zacht: 'Wie weet komt het jullie nog een keer van pas.'

Mijn bloedzuster deed me een plezier door het kort te hou-

den: 'Mocht je eens een moment niet zeeziek in je kajuit liggen, stuur me dan een keer een kaartje van onderweg! Ik heb in de atlas gezien dat er meerdere grote havensteden langs jullie route liggen.'

Een laatste keer door de Silbersteinstraße. Een laatste keer de verlichting van de tram, hoofden, hoeden, kranten, daarna de achterlichten die zich langzaam verwijderden. Verderop, kort voor station Hermannstraße, sprong een licht op groen.

Het traject van de tram splitste onze wijk in een deel daarvoor en een deel daarna. Wilde je naar het deel van de Hermannstraße, waarin mijn ouders en ik tot november gewoond hadden, dan moest je de brug over. Het was niet moeilijk om je voor te stellen dat het meer was dan alleen een brug, dat het de grens was naar een vreemd land. Sinds ze ons uit onze woning gegooid hadden, was ik niet meer aan die kant geweest. Ik wist niet eens of er alweer nieuwe huurders woonden, of er inmiddels een ander kind vanuit het raam aan de achterkant op de derde verdieping naar de berk keek. Mijn berk, waaraan ik mijn leven te danken had! Daarvan was ik heilig overtuigd, hoewel Mamu mijn boze dromen probeerde te verjagen door te beweren dat de Wolf mij heus niets gedaan zou hebben, dat hij enkel haar en papa bang had willen maken. En dat zijn ogen niet geel geweest waren – hoe kwam ik daarbij? Zij kon het weten, zij had hem tenslotte van dichtbij gezien toen hij haar sloeg, zij kon zich zijn gezicht nog precies herinneren.

We liepen zo snel mogelijk, om niemand de gelegenheid te geven om papa te herkennen. Je hoorde wel vaker van mensen die nog op de avond voor hun emigratie opgehaald waren; de Gestapo was, zoals Mamu maar bleef benadrukken, precies op de hoogte van alle reisplannen. Ik stelde me voor

hoe ze achter hun bureaus zaten, gebogen over stadsplattegronden waarop niet alleen straten en huisnummers stonden, maar ook de vertrekdata van alle Joden in de stad.

Deze angst, dat er op het laatste moment toch nog iets tussen zou kunnen komen, was de reden geweest dat mijn ouders de uitnodiging uiteindelijk toch aangenomen hadden: niemand zou vermoeden dat we bij de Liebichs zaten. We liepen het huis van tante Ruth eerst een keer voorbij en nog een heel stuk de straat door, om er zeker van te zijn dat niemand ons volgde of ons in een portiek, auto of achter een tramhokje opwachtte.

‘We zouden nog wat door de zijstraatjes...’ opperde papa onzeker.

Mamu beet zich op haar lippen en hield het café verderop op de hoek in de gaten, waar door de open deur gebrul en gelach klonk; hoe dichterbij we kwamen, hoe harder het geluid werd, als een soort lood sloot het zich om onze voeten. Wat als er nu iemand naar buiten kwam en een blik op papa wierp? Zijn hoed was niet groot genoeg om te verbergen dat zijn hoofd kaalgeschoren was; en niemand in Berlijn kon zo dronken zijn om niet te weten wat dat betekende!

Vlak voordat we bij het café waren verloor Mamu de moed en fluisterde dat de Gestapo toch nooit meer zo laat kwam, dat het hoogstens in de vroege ochtenduren nog een keer risikant kon worden, en dat we dus het beste maar gewoon naar binnen konden gaan om nog een paar uur te proberen te slapen voor de lange reis.

Toch liet ze mij voor de zekerheid voorgaan om te kijken of het trappenhuis leeg was. Zo zacht mogelijk sloop ik de trap op, waarbij ik mijn uiterste best deed om aan Bekka’s bemoeidigende bloeddruppel te denken, die op dat moment waarschijnlijk al zijn uiterste best in mijn lichaam deed. Het afge-

sproken signaal was om het licht in de badkamer, die aan de straatkant lag, aan te doen.

Het huis waarin tante Ruth woonde, zag er bijna precies hetzelfde uit als het huis waarin ik tot voor kort nog gewoond had, aangezien de meeste huizen in onze buurt rond dezelfde tijd, de eeuwwisseling, gebouwd waren. Maar in tegenstelling tot ons eigen huis wist ik hier niet wie er achter alle deuren woonden. Het was inmiddels al meer dan vier weken geleden sinds we hier overhaast onze intrek hadden genomen, maar ik had nog maar zelden iemand gezien. Ik had geen idee wie ons vijandig gezind was, zoals die oude Bergmann vroeger, wie het niets kon schelen, of wie ons misschien zo- waar wel geholpen zou hebben. Zou hier ook een Christine wonen? Zo ja, dan zou ik haar dus niet meer leren kennen. Nog maar negen uur! Nee, achtenhalf zelfs, bijna was het ons gelukt.

‘Erik heeft anderhalf uur op jullie zitten wachten,’ klonk tante Ruths geërgerde stem vanuit de woonkamer, zodra ik nog maar amper een voet over de drempel had gezet.

Mamu’s zus had ons met zoveel tegenzin in haar huis opgenomen, dat ik eigenlijk verwacht had dat ze blij en dankbaar zou zijn, zodra ze ons weer kwijt zou zijn, maar het tegendeel bleek het geval: sinds papa vrijgelaten was en onze emigratie steeds dichterbij kwam, wist ze mijn woordenschat elke dag weer met allerlei varianten op het begrip *in de steek laten* te verrijken.

‘Beseffen jullie wel wat voor risico mijn man genomen heeft, door hierheen te komen? Nee, natuurlijk, jullie denken uiteraard alleen maar weer aan jezelf! Tja, waarom zou dat nu ook nog veranderen?’

Met mijn wijsvinger duwde ik zacht tegen de half geopende woonkamerdeur en zag tante Ruth op de bank zitten, kaars-

recht, een deken om haar benen gewikkeld, trillend van verontwaardiging.

‘Maar we hadden alles toch al afgesproken,’ protesteerde ik. ‘Oom Erik zou om zeven uur met de auto bij de brug op ons wachten.’

‘Waar zijn je ouders?’ vroeg tante Ruth scherp.

‘Nog beneden.’ Ik liet mijn tante op de bank achter, opende de badkamerdeur en deed het licht aan. Nog geen twee minuten later hoorde ik voetstappen op de gang, telde langzaam tot tien en opende toen weer de sloten, ketting en grendel.

‘Jullie laatste avond!’ riep tante Ruth verbitterd. ‘En alsof het al niet erg genoeg is dat jullie ons achterlaten, brengen jullie die laatste avond ook nog eens door met vreemden!’

‘Nou moet je eens goed luisteren, Ruth,’ zei Mamu buiten adem. ‘Zodra we daar zijn, zullen we er alles aan doen om jullie ook te laten komen, maar iemand moet als eerste gaan. Of heb je liever dat we hier allemaal passief blijven zitten te hopen dat niemand ons pakt?’

‘Twee kleine kinderen, en mijn man ondergedoken!’ klaagde tante Ruth. ‘Hoe moet ik het redden, Margot? Hoe stel je je dat voor?’

‘Ach, ik weet het toch ook niet!’ zei Mamu zacht, terwijl ze naast mijn tante plaatsnam. ‘Het enige wat ik weet, is dat dit onze laatste kans is. Dacht je soms dat we het *leuk* vinden om te vertrekken?’

‘Overal moet het beter zijn dan hier,’ zei tante Ruth heftig.

‘Hoe weet je dat zo zeker?’ vroeg Mamu. ‘Toen wij onze namen op de wachtlijst lieten zetten, dachten we nog dat we al ons spaargeld zouden kunnen meenemen – en nu? Franz kan daar met zijn beroep niets beginnen. Straatarm en volledig uitgeput gaan we daar aankomen, we zullen moeten leven van

aalmoezen en ziektes krijgen, waarvan we hier nog nooit gehoord hebben!’

Met open mond stond ik te luisteren. Tegenover de Liebichs, nog geen uur geleden, had Mamu precies het tegenovergestelde beweerd! Vragend wierp ik een blik op mijn vader, maar die stond bij het raam naar buiten te kijken – zijn manier om ons duidelijk te maken dat hij zich erbuiten hield. Sinds hij ontslagen was uit Sachsenhausen stond papa wel vaker zwijgend bij het raam.

‘Evaatje en Betti zijn nog veel te klein voor een dergelijke onderneming,’ zei Mamu, die, toen tante Ruth niet antwoordde, zich duidelijk weer wat zekerder begon te voelen. Evaatje en Betti, mijn kleine nichtjes, sliepen in de kamer ernaast en waren, van alle plagen van de afgelopen weken, wel een van de ergste. ‘Laat ons eerst een beetje voet aan wal krijgen, voordat jullie nakomen. Het is al erg genoeg dat wij Ziska aan dit alles moeten blootstellen, zij is tenslotte ook nog maar tien.’

‘Bijna elf!’ protesteerde ik.

‘Maar Erik was speciaal gekomen om deze laatste avond met jullie door te brengen en nu waren jullie er niet eens!’ begon tante Ruth opnieuw.

‘Dat is heel jammer, maar hoe hadden wij dat moeten weten? Alsjeblieft, Ruth, laten we nu geen ruzie meer maken. Zoals je zelf al zei: dit is onze laatste avond – wanneer er tenminste niet nog iets tussenkomt. Zie je daar beneden iemand, Franz?’

Papa reageerde niet. Het liefst had ik hem even aan zijn mouw getrokken. Al zes dagen was hij inmiddels weer bij ons, maar nog altijd zag hij er niet uit als papa, ook praatte hij nog steeds niet zoals papa; volgens Mamu moesten we gewoon geduld hebben, maar stiekem was ik een beetje bang dat hij-

zelf zich misschien niet eens meer kon herinneren hoe hij ooit was.

‘Ik heb altijd gedacht,’ zei tante Ruth zacht, ‘dat we allemaal samen zouden gaan. Naar Nederland, België, Zweden... maar deze wereldreis kost een vermogen. Dat redden wij nooit.’

‘Wij moeten weg,’ zei Mamu beslist. ‘Anders zouden ze Franz nooit vrijgelaten hebben. Waarheen en of we gaan, of hoe dat moet gaan lukken kan me op het moment eerlijk gezegd helemaal niets schelen. Daarover kan ik altijd nog nadenken zodra we eenmaal onderweg zijn.’

Voordat haar zus kon antwoorden, stond Mamu op en ging naast papa bij het raam staan. Tante Ruth leunde achterover. Wat viel er ook nog te zeggen? Ook Mamu was, zoals we allemaal wisten, liever naar Nederland, België of Zweden gegaan – drie, vier jaar geleden al, maar papa wilde het nooit en nu was het te laat. Nu was er nog maar één plek waar Joden zonder visum terecht konden; een plek, waarvan ik het bestaan tot een paar maanden geleden niet eens vermoed had.

Hoe verder weg, hoe beter, zei Mamu nu. Terwijl ze bij het raam stond, wreef ze met haar rechterbeen onophoudelijk over haar linker kuitbeen en haar nervositeit werkte zo aanstekelijk, dat ik het niet langer uithield op de bank en bij mijn ouders ging staan.

Acht uur en tien minuten. Beneden op straat was alles stil. Onvoorstelbaar dat ze nog een keer terug zouden komen, dat de Wolf en ik uiteindelijk nog een keer tegenover elkaar zouden staan! Zou het zijn zoals in mijn droom? Meteen werden mijn knieën zwaar, stokte mijn adem, en: voelde ik daar niet al een koude tocht uit de richting van de deur komen...? Ik wist dat de deur goed op slot zat en dat zich, behalve wij, niemand in de woning bevond, maar het scheelde niet veel of ik had me toch omgedraaid.

‘Shanghai,’ mompelde papa, terwijl hij naar de straat staaarde alsof hij iets probeerde te lezen in het lichtpatroon dat de straatlantaarns op de straatstenen schenen.

‘Dat betekent *Stad boven zee*,’ probeerde Mamu hem op te beuren, terwijl ze hem bij zijn arm pakte. Ik wenste dat er nog plek voor mij tussen hen in geweest was.

Mijn vader schudde mismoedig zijn hoofd. ‘Nee, het betekent *Eind van de wereld*,’ antwoordde hij.